

РОЗДІЛ 1

ДІАЛОГ ЯК ПРЕДМЕТ ФІЛОСОФСЬКОГО ОСМИСЛЕННЯ

Тема діалогу є однією з головних як для сучасної філософії, так і для багатьох гуманітарних дисциплін. Діалог трактують як засіб комунікації, в процесі якої мають місце відносини партнерства, рівності, відкритості, взаємоповаги: діалог розглядається як засіб спілкування, в ході якого стимулюється моральне та духовне ставлення обох сторін комунікації. Основою діалогу виступає єдність суб'єктів діалогу, яка виражається в близькості структур духовного світу, типовості проблемних ситуацій, що виникають перед суб'єктами, їх позицій і точок зору. Вихідними принципами діалогу є визнання рівноправності інших людей; відкритість людини для діалогу; народження нового сенсу в позиціях суб'єктів діалогу. В такому розумінні діалогізм можна визначити як зіткнення різних логік мислення, обмін інформацією не тільки між реальними учасниками діалогу, але й у внутрішньому діалозі у формі взаємодії різних поглядів, які розвиваються одним і тим самим суб'єктом. Діалогічність — є характеристика взаємодії смислових позицій учасників комунікації, методологічний принцип, який розглядається як результат взаємовідносин Я-Ти відносно розуміння сутності діалогу.

1.1. Особливості формування проблематики діалогу в культурно-історичному контексті

Поняття діалогу сформувалося в античній філософії у межах класичної логічної традиції. Діалог визначався як вербальний (переважно усний) обмін інформативними «проголошеннями», а також розглядався як метод навчання, головним чином — філософії. Природно, що сучасні дослідження діалогу значно розширили його визначення й розуміння.

Розвиток діалогу в античності привів до виділення трьох напрямків діалогічних відносин. Перший: учена бесіда, метою якої є розвиток знання поза будь-яким практичним інтересом — діалектика. Другий: суперечка з метою відстоювання практичного інтересу або придбання благ — еристика. Третій: диспут, у якому ученість суджень здобула практичної спрямованості, а мудрість присутня заради користі — софістика.

Критерієм поділу діалогу на три види стали умови, які повинні бути заздалегідь обмовлені у вигляді цілей, до яких прагнуть сторони-учасники. Відповідно поділилися мовні засоби, були відпрацьовані патетичні й логічні правила аргументації. Як результат — аргументи, придатні в діалектиці, не визнавалися в софістиці й еристиці. Аргументи, придатні в еристиці, не визнавалися у софістиці й діалектиці. Виявлення аргументів еристичного характеру в діалектиці припиняло діалог, а аргументи діалектичного характеру в еристиці вели до поразки в суперечці й тим самим відхилялися як непридатні для переконання, тому що діалектичні аргументи свідомо програють еристичним, а боротьба поза правилами веде до поразки тих, хто застосовує обмежуючі правила [124, с. 121].

У часи Платона й Арістотеля вже існували й активно розроблялися дві теорії діалогу — еристика і діалектика. Сприятливим фактором для цього дослідники вважають історичний процес зміни полемосу (реального фізичного зіткнення) на полеміку і підкреслюють його значення навіть поняттям гуманітарної революції. Як точно висловився в цьому розумінні К. Поппер, учасники конфлікту — полемісти — могли дозволити власним ідеям «умерти замість себе» (від уміння вести діалог залежали у той час честь і добробут людини). Відомо, наприклад, що Демосфен став оратором через необхідність: опікуни позбавили його спадщини і він був змушений брати у софістів уроки риторики, щоб відстоювати свої права в суді.

Проте античний діалог міг виконувати своє призначення лише за наявності соціальних обмежень. По-перше, всі його учасники повинні були мати однакові права: жоден з них не міг бути водночас учасником і суддею суперечки; по-друге, при суд, винесений за підсумками суперечки, був обов'язковим для всіх; по-третє, зміни у правилах суперечки не повинні були

мати зворотної сили: якщо перемога досягалася завдяки прийому, який правила суперечки не забороняли, то зміна правил з метою унеможливлення повторного застосування прийому, не скасовувала перемоги. У таких умовах на перемогу в діалозі міг розраховувати лише той, хто глибоко розумів гносеологічний механізм діалогу та досконало володів його принципами і прийомами [72, с. 263]. Все це сприяло формуванню теорії діалогу. Потребу в такій теорії задовольнила, з одного боку, еристика, а з іншого — діалектика.

Виникненню еристики (від грець. — той, що сперечається) сприяла оцінена в античності схожість правди на істину. У грецькій традиції еристи — професійні вербальні дуелянти, готові за плату відстоювати у публічній суперечці будь-яку зручну замовникові тезу, спиралися на логіку того, що лише вбачається. Ерист нечесний і це є його дефінітивною ознакою, але його нечесність — особливого роду. Він виступає прилюдно, кожне його твердження перебуває під пильною увагою публіки, щиро зацікавленої у правильному вирішенні питання, яка знає писані правила суперечки й пильно стежить за їхнім дотриманням. Він може збрехати, лише якщо публіка не відрізнити неправду від правди. Мистецтво ериста схоже на мистецтво ілюзюніста: воно дає результат, доки публіка не зрозуміла, «як це було зроблено» [72, с. 263]. Характерною рисою еристики є постійне вдосконалення прийомів полеміки, тому епоха еристики стала часом бурхливого розвитку логіки, гносеології й риторики. Наразі еристика — це напрям досліджень, мета яких полягає в розгляді різноманітних характеристик (логічних, семіотичних, психологічних тощо) такого складного комунікативного процесу, як суперечка.

Етимологічно «діалектика» (від грець. — веду бесіду, суперечку) майже тотожна «еристиці». Якщо софісти називали діалектикою мистецтво видавати хибне й сумнівне за істинне, то Сократ вважав діалектику таким способом ведення вченої розмови, який дає змогу віднайти істинне через зіткнення протилежних думок. «Діалектика, і причому діалектика в її позитивному смислі, в її постійному пошуку об'єктивної істини, — от те нове, чим Сократ різко відрізняється й від старої філософії, й від

софістів,» — підсумовує відомий дослідник античної філософії О. Лосєв [77].

Діалог, який перебігає між двома свідомостями у формі запитання, відбувається за умови рівності, що надає розуму можливість відкривати істини, про які останній навіть не здогадувався перед початком діалогу. Сократівський діалог представляє своєрідну інтелектуальну боротьбу, результатом якої є усунення непослідовних і суперечливих думок. З часом за терміном «діалектика» закріпилися два основні значення: 1) діалектика як логічний метод, який приводить до пізнання сущого шляхом роздвоєння на протилежності; 2) діалектика як діалогіка, тобто як певна форма, як мистецтво ведення бесіди, метою якої є істина [97].

Найбільш цілісне й органічне поєднання давньогрецькою філософією цих визначень діалектики знаходимо в «Діалогах» Платона. Філософ вважав діалектику наукою всіх наук, оскільки вона полягає в осмисленні самого принципу наук, «у вимозі й наданні смислу» чуттєвим речам, а це досягається шляхом структурного уявлення цілого як єдино-роздільної множинності. Діалектика, за Платоном, є й дискурсивною, й інтуїтивною, тому що вона може водночас розділяти єдине на складові частини і віднаходити загальне в різноманітті його виявів. Щоб розкрити глибинну суть діалектики, Платон обрав особливу форму викладу своїх ідей — діалог, надаючи йому довершеності й визначеності.

Немає сумніву в тому, що діалог у Платона є філософським жанром, оскільки, на відміну від діалогів у античних трагедіях і комедіях, він спрямований на знаходження істини. Філософу завдячуємо виникненню особливого типу філософського твору, автор якого викладає власні думки у формі діалогу зі своїми опонентами, або учнями. Філософський діалог як метод навчання застосовувався Платоном до обмірковування докорінних філософських питань, сенс яких уже зрозумілий на буденному рівні. Саме така зрозумілість та удавана легкість їх розв'язання дозволяти використовувати діалог як метод навчання філософії: починають зі знань, які вже має учень, а потім, за рахунок їх саморозвитку, піднімають його до професійного рівня вирішення проблеми [108].

Діалог відтворює мистецтво діалектики: «Як діалектика виникла з мистецтва запитувати й відповідати, так і діалог — із запитань і відповідей діючих осіб... Щоб довести нову думку, мислитель має роздвоїтися на дві іпостасі, кожна з яких сама собі суперечить, і тільки тоді, коли думка подолає цю суперечність, вона стає доведеною. У платонівських діалогах тема дослідження перевертається й освітлюється з різних боків, що робить її об'ємною і багатоаспектною» [102, с. 12–13].

Історично на зміну опозиції діалектики й еристики в античності прийшов монолог. Мистецтво еристики виявилось непотрібним, поступово перестали використовувати й слово, яке його позначало. Діалектику як мистецтво чесної полеміки чекала доля еристики, а зміст терміну «діалектика» став іншим. На відміну від термінів «еристика» і «діалектика», термін «софістика» пережив століття й відомий нині кожному практично у своєму первинному сенсі. Цьому також є історичне пояснення.

Арістотель розрізняв еристику й софістику, зауважуючи, що той самий аргумент буде водночас еристичним, і софістичним, але не для того самого. Еристичний — для уявної перемоги, софістичний — для уявної мудрості [6]. Ерист — словесний брeтер, який заробляє у відкритому й публічному зіткненні з опонентом, рівним йому за ерудицією, талантом і правами. Як і будь-який професійний дуелянт, він може розраховувати на успіх, тільки постійно вдосконалюючи свою майстерність. Софіст у зовсім іншому положенні. Спочатку — це ерист, який передає учням реальний досвід своїх словесних сутичок. От чому аргументи ериста і софіста — ті самі. Але якщо мета ериста — перемогти рівного йому опонента, то мета софіста — вразити уяву некомпетентної аудиторії. Саме ця зміна мети й привела, на думку дослідників, до деградації софістики. У часи Платона й Арістотеля над неуцтвом і амбіціями софістів потішалися. Платон зауважував, що софіст начебто все знає й начебто за невелику плату в короткий термін може навчити цьому іншого. Тому софістика розцінювалася як мистецтво збагачення за допомогою уявної мудрості.

Отже, якщо еристика — це мистецтво діалогу, то софістика — мистецтво одностороннього, безмовного переконуючого впливу — монологу. У такій якості софістика виявилася надзвичайно

корисною в епоху тоталітарних режимів. Об'єкти тоталітарної пропаганди, часто позбавлені доступу до фактів, альтернативних точок зору, можливості обмінюватися інформацією, удосконалювати свою полемічну культуру, ставали легким здобутком софіста. При цьому безпорадними перед ним можуть бути не лише учні, які сплатили гроші за обіцяну мудрість, але й самі фахівці, позбавлені права не тільки заперечувати, але й ставити запитання [72, с.266–267]. Наразі також часто спостерігаємо в публічній полеміці приховані амбіції софістів, які прагнуть справити враження на некомпетентну аудиторію заради власної мети. Проте якщо у часи Платона й Арістотеля над уявною мудрістю потішалися, то в сучасному контексті як правило прийоми софістів досягають поставленої мети.

Засади світоспоглядання людини Середніх віків складають різні види знання (філософії, теології, науки), які з'єднані у єдиній картині світу. Наука принципово спирається на богословські засади, не є незалежною від теології, але не тому, що це не дозволяється. Перед наукою постає питання: яке знання є прийнятним для людини, всяке чи тільки те, яке веде до спасіння? У цій дилемі відповідь є очевидною, а при такому підході картина світу виглядає майже ідеально цілісною, такою, що не розпадається на світ філософії, теології та науки. Світ один і той самий для них, тому й істина одна, тільки, можливо, зображена і представлена з різних точок зору: це один і той самий текст, лише викладений різними стилями. Людина Середніх віків живе в єдиному світі, але бачить себе принаймні у двох різних ракурсах — природному і такому, що являє божественну досконалість.

На спільну думку багатьох дослідників, науці тієї пори притаманно споглядальне ставлення до світу та невтручання в процеси природи і людського життя. Почасти з цим можна погодитися, бо, дійсно, людина Середніх віків уявляла світ Божим творінням, настільки досконалим і прекрасним, що й змінювати в ньому щось не варто. Міняти та впорядковувати, на її думку, треба лише те, що за своєю природою може бути схильним до зла, безладу, або втрачати межі та зловживати власною свободою, тобто — людську душу. Зрозуміло, через це середньовічна людина більше уваги мала спрямовувати на вдосконалення душі, приведення її до гармонійного споглядання світу та єднання з

Богом: через власне просвітлення до благополуччя у співбутті з іншими людьми.

У культурному контексті Середніх віків раціональний аспект людського життя відійшов на другий план і особливого значення набули важелі ірраціонального освоєння світу. Найвищим авторитетом для особистості став Творець, мудрість якого втілена у Святому Письмі, а головним посередником між людиною та істиною виступала церква. Інтелектуальна сфера за таких умов поступово перетворилася на арену захисту, відстоювання теологічних постулатів. Унаслідок домінування емоційного залучення мовців у процес розмови виникав надзвичайно драматичний, конфліктний тип діалогів. Середньовіччя залишило у спадок гарячі диспути отців церкви та напружені дебати між представниками різних конфесій, які прагнули відстояти своє релігійне вчення як єдино істинне [140]. У діалогах цього типу мала місце підвищена експресивність, емоційна напруженість, що обстоювалась учасниками діалогу.

У Середньовіччі, для якого характерно роздвоєння універсуму на світ земний, гріховний та світ небесний, божественний, людська свідомість теж була поляризованою: «надсвідоме» (духовне Я) і «підсвідоме» (тілесне Я) поставали в різкій опозиції. Посередником між ними виступала свідомість. Відповідно ускладнилася структура особистості, що спричинило певні зрушення на рівні діалогічності. Звертаючись зі своїми питаннями до Бога, людина чекала його відповідей, і в цьому напруженому чеканні народжувався містичний, ірраціональний, базований на почуттях діалог. Взагалі, середньовічна діалогічність характеризується поляризацією знання на сакральне і світське, конфронтаційним характером розгортання діалогічної ситуації. При цьому функціональні ролі учасників діалогу розподілялися за такою схемою: захисник абсолютної істини і опонент, який сумнівається у цій істині або навіть заперечує її.

У Середні віки поступово змінювався стиль мислення. Оскільки традиційно наукові проблеми обговорювалися за допомогою тлумачення відповідних текстів Святого писма і внаслідок специфічного середньовічного ставлення до знання як інтерпретації того, про що йдеться в освячених авторитетом книгах, та відсутності самостійності наукового пізнання, знання

за формою існування стає коментарем. Одним з джерел були праці Арістотеля. Тлумачення, вибір аргументації і систематизації можна вважати ще одною особливою ознакою наукового знання середніх віків після коментарю. в результаті чого наука середньовіччя набула коментаторського та герменевтичного характеру. Вивчення природи по суті зводилося до «науки про слово»: воно апелювало до авторитетних текстів. У світському знанні формальна логіка та здоровий глузд залишалися основою будь-якого правдоподібного міркування, у той час як «книжне знання» визнавало інтелектуальну непорушність «слова божого» з опорою на внутрішню очевидність «сказаного», яку виголошувала Біблія.

Як відомо, причинність Арістотель описував з точки зору «цільових і формальних причин», тобто майбутніх цілей та природних здібностей, виводив їх переваги над причинами «діючими та матеріальними», тобто впливу минулих подій на сучасний стан предметів. Тому кінцева мета не обов'язково має усвідомлюватися предметом, вона вже закладена у його структуру, тому він має за природою досягти виконання мети, яка відповідає його виду, тобто форма має знайти свій вираз через зміст. Як впливало з вчення Арістотеля, поведінку будь-якого створіння можна пояснити, виходячи з його природи. Тому основні питання поставали навколо реалізації потенційних можливостей предметів, тобто їх використання і з'ясування того, на що вони здатні. З такої точки зору будь-які зміни відбуваються через перехід від можливості до дійсності й описуються у логічних категоріях сутності та можливості (а не через поняття маси й руху, як у новій науці). У середні віки цільовий аргумент підсилювався богословськими інтерпретаціями: кожний предмет, як витвір Бога, займає особливе місце у небесній ієрархії і хоча не завжди можливо виявити ті цілі, що стояли під час творення, але саме вони є кінцевими поясненнями поведінки, руху й змін. Оскільки поведінка предмета чи явища була пов'язана з його положенням у загальній схемі буття, то головним завданням науки, як вона розумілася у середні віки, було споглядання й розуміння сенсу частини у відношенні до цілого та до Бога-Творця.

Без перебільшення можна говорити про те, що головне ускладнення для середньовічного мислителя представляла про-

блема співвідношення віри та розуму або релігійної свідомості та раціонального мислення. Тому не переставала турбувати проблема «подвійної істини» — одної для теології, а іншої — для науки й філософії. Розв'язання питання про пріоритет раціонального акту розуміння або акту затвердження віри коливалося між протилежними «вірую, щоби розуміти» та «розумію, щоби вірити». У Середні віки цінність мало те знання, яке допомагає вірі, підтримує її, і в такому розумінні віра первинна. Втім, значення раціонального знання повністю не припинувалося, власне теологія будувалася як науково організоване логічно несуперечливе знання, на засадах принципу тотожності. Фундаментальна різниця між науковим мисленням та релігійною свідомістю полягала в тому, що перше трималося на свободі волі дослідника, на волі людини, а друга — на відмові від такого волевиявлення на користь прояву в людині волі божественної. Тому наукове пізнання, щоб не ввійти в оману, має покладатися на світло одкровення, також отримання нового знання для ученого є процес обережний і вибірковий, спрямований на те, щоб не зачепити істини одкровення, а тільки доповнювати їх.

Конститутивна особливість культури епохи Відродження — культ діалогу, відродження тієї стилістики розмови, бесіди, яка була характерною для античності. Пошук істини відбувається у безпосередньому живому спілкуванні. Відродження не просто запозичує цей тип наукової комунікації, а суттєво його модифікує відповідно до нових культурних цінностей та ідеалів наукової роботи. Якщо попередні форми викладу наукових результатів (трактат, диспут) були орієнтовані на канонізацію досягнутого знання, на його подання в строго кодифікованих структурах, то нова форма зобов'язана своєю появою духу дослідження, який не укладався в межі дисциплінарно-канонічного викладу та звертався до динамічних форм живої бесіди. Офіційна наука, яка викладалася в університетах і ґрунтувалася переважно на міркуваннях, вичерпала себе й почала гальмувати прогрес.

Відродження відновило інтерес до діалогу, проте ренесансна діалогічність суттєво відрізняється від античної. Ця різниця зумовлена значною мірою тим, що в ренесансній моделі світу центральною категорією постає людина, а не космос, як це було в античності. Для ренесансної особистості однією з ґносеоло-

гічних засад діалогу стало одночасне відкриття в собі усіх сутнісних сил всесвіту. Діалог в епоху Відродження став дружньою зустріччю в людині того, що у світі є розведеним, відбиваючи причетність людини до багатоманітного, зв'язок і зрівнювання у ній суперечливого і протилежного [9, с. 33].

Знання оцінюється як особисте надбання мислителя, яке досягається власним пошуком. Схоластична вченість піддається нищівній критиці: мислителі епохи Відродження не сприймають примусового характеру викладу у середньовічних школах, вони виступають проти зовнішньої та внутрішньої дисципліни в навчанні та дослідженнях. Філософська та наукова думки епохи Відродження усвідомлюють себе як інверсію системи цінностей середньовічної культури. Це стає можливим завдяки появі нового типу інтелектуалів, прошарок яких створюється поза офіційними організаційними структурами та протистоїть інституційно визнаній і санкціонованій думці, офіційній ідеології.

У культурі Відродження діалог став однією з улюблених інтелектуальних ігор, учасники яких, послуговуючись законами жанру, обмінюються тезами, починаючи так само палко доводити протилежне тому, що стверджували раніше. Як зауважив О. Лосев, майже всі видатні філософи Нового часу викладали свої філософські думки у такому продуманому вигляді [77]. Людина доби Відродження намагалася упорядкувати свій мікрокосм через подолання протиріч між божественною душею, свідомістю та природним началом. Вона зверталася до скарбниці інтелектуально-духовного досвіду попередніх, різноякісних епох Античності й Середньовіччя. Завдячуючи відродженню класичної спадщини, стало можливим повернення інтелектуальних діалогів, подібних до філософських діалогів античності.

Знання, яким обмінювалися персонажі ренесансних діалогів, мали відмінний від античного характер. Коріння ренесансної діалогічності, як доводить Л. М. Баткін, лежить саме в одній із центральних категорій епохи Відродження — категорії «різноманітність» [9]. Знання, що в античності мало цілісний характер і за часів Середньовіччя залишалося таким, в епоху Відродження диференціювалося на погляди, точки зору, окремі думки. Істина вже мислилася не як саме буття (Античність), не як Божествен-

ний Промисел (Середньовіччя), а як інтроспективний погляд на буття, автономна точка зору.

Метою діалогічних зустрічей різноманітних точок зору було їхнє урівноваження, гармонізація, прийняття кожної в систему єдиного знання, тому конфронтації позицій, як у Середньовіччі, в Ренесансі майже не спостерігалось. Ця мета визначала паритетний характер розподілу ролей у ситуації ренесансного діалогу. Виняток становили лише ті прояви діалогізму, що характеризували теологію часів Реформації.

Для людини доби Відродження було справою честі брати участь у колективних диспутах, так би мовити, яскраво «демонстративних» діалогах, адже від цього значною мірою залежало її місце у суспільній ієрархії [140]. Дійові особи гуманістичного діалогу відрізнялися один від одного за ідейним наповненням своїх поглядів, за своїм авторитетом, силою красномовства тощо. У цьому простежується зародження індивідуальності учасників діалогу.

Розбудова концептуальних засад Новоевропейської науки, формування й поширення механістичного світогляду затверджували уявлення про природу, відірвані від людини. Космос вже не був замкненим, досконалим витвором, він представлявся людині як нескінченна кількість світів, які можна пізнати й описати мовою математики. Людина була винесена за межі цього світу та протиставлена йому як дослідник і перетворювач. Для пізнання протиставленого людині світу наука запропонувала метод, який включав раціональне теоретизування, спостереження та експеримент. Третій закон І.Ньютона руйнував уявлення Середніх віків про суто ієрархічні відношення об'єкта і його оточення, у яких об'єкт (в тому числі й людина) був пасивною стороною взаємодії. З механіки випливало, що в будь-якій динамічній ситуації об'єкти, що взаємодіють, є активними частинами. Велике значення для звільнення людини мало нове уявлення про простір, нове розуміння нескінченності. Зняття просторових обмежень сформувало в людини впевненість у можливості необмеженої експансії природи і сприяло розвитку монологічного стилю мислення.

Нова традиція формувалася в конкурентній боротьбі за культурне лідерство науки, релігії та філософії та характеризувалася

тенденцією диференціації культурних форм. Одним із перших результатів став варіант поступового витіснення з наукового дискурсу релігії, а в кінцевому рахунку і філософія до певної міри завдяки позитивізму опинилася за межами наукового дискурсу. В результаті в центрі культурного поля епохи опинилася наука, чому також активно сприяла потужна раціональна європейська традиція Нового часу, яка прагнула звести духовну діяльність до пізнання, відсуваючи проблему взаєморозуміння за межі дослідження. Створення філософських систем, спрямованих на єдність і єдиність поняття, суперечило діалогічному мисленню. Проте зовсім усунути діалогізм з філософських систем було неможливо. Як слушно в цьому зв'язку зауважує Л. В. Озадовська [102, с. 14], ідеї антиномічності «чистого розуму» у філософії Канта та істини як процесу взаємознищення протилежностей у Гегеля містять у собі діалогізм у латентному вигляді, проте інтерпретація цих ідей відбувається в дусі монологічної традиції.

1.2. Категоріальне осмислення діалогу

Діалог як літературний жанр і як метод філософування має давню традицію, яку зазвичай відносять до школи Сократа. Сократ стверджував, що навчальний процес має будуватися у формі діалогу. Він виступав проти того, щоб учні отримували «готові знання» з вуст учителя. У діалозі Сократ бачив не тільки засіб пізнання істини, а й морального становлення особистості. Три-чотири століття домінувала саме така позиція у трактуванні діалогу і лише у XIX столітті діалог починає трактуватися як спосіб філософських роздумів, форма спілкування між людьми (Ф. Гемстергойс), спосіб самопізнання та самовдосконалення особистості (Ф. Шлейєрмахер). Проте особливу значимість діалог отримав у XX сторіччі у зв'язку з підвищеною увагою до проблем людського спілкування та соціальної взаємодії. М. Бубер і КЯсперс трактують діалог як засіб комунікації, в процесі якої мають місце відносини партнерства, рівності, відкритості, взаємоповаги: діалог розглядається як засіб спілкування, в ході якого стимулюється моральне та духовне ставлення обох сторін комунікації.

Тема діалогу є однією з головних як для сучасної філософії, так і для багатьох гуманітарних дисциплін.

Філософський діалог визначається як реальне обговорення філософської проблеми, а також як особливий тип філософського твору, автор якого викладає власні ідеї у формі діалогу з опонентами або учнями. Діалог як спосіб взаємодії, спілкування, духовної єдності та самоствердження особистості цікавив Сократа, Платона, Арістотеля. Діалог в античній філософії формується як метод знаходження істини за допомогою певних питань і методичного знаходження відповідей на них.

Як зазначено вище, поняття про діалог як метод філософування пов'язане з традицією сократичного діалогу, найповніше представленого у текстах Платона. Мета такого діалогу полягає у спільному пошуку істини, а вихідним пунктом обговорення є питання про смисл будь-якого поняття і деяка першопочаткова (частіше традиційна, загальноприйнята) думка про це поняття.

У подальшому діалог тлумачиться як послідовне розбирання визначень, прикладів, суджень, висловлювань його учасниками. У низці випадків підсумком обговорення є спільне погодження з приводу того чи іншого формулювання. Проте головним результатом є розуміння, яке виникло в ході спільної розмови, схоплення або прояснення істини, яке виникло саме завдяки тривалому обговоренню. Істина сократичного діалогу не формулюється у готовому вигляді та не має завершеного мовного виразу. Вона народжується із сукупності всього висловленого в ході обговорення, але не міститься ні в якому з доконечних висловлювань. Саме тому діалог є найбільш адекватним методом пізнання істини. Важливою презумпцією сократичного діалогу є, однак, упевненість в тому, що істина сама по собі вже існує. Завдання обговорення — знайти її, досягти повноцінного розуміння [171, с. 189].

Діалог у традиційному розумінні — логічний, а діалог у сучасному розумінні — феноменологічний [58]. «У логічному діалозі зв'язок здійснюється через сферу загальнозначущого, через мову (логос) і гарантом розуміння є повнота перевтілення в мовленнєвого суб'єкта з ознаками репресії індивідуального. Феноменологічний діалог — це безпосередній обмін і переклад між персональними цілісностями, світами, що зберігають свої

особливості» [99, с. 215]. Діалог — інформативна й екзистенціальна взаємодія між сторонами, які задіяні у процесі комунікації, за допомогою якої відбувається розуміння. Діалог може трактуватися або як вибір сторонами спільного курсу взаємодії, визначаючої особи Я і Іншого, або як раціоналізований діалог, коли подія зустрічі переглядається, виходячи з отриманого результату й здобуває характеристики телеологічності й діалектичності, при цьому знімається екзистенціальний шар спілкування й постає теоретико-інформативний.

Як відомо, найбільша активність у дослідженні проблеми діалогу припадає на ХХ століття. Однак, незважаючи на те, що протягом століття діалог був предметом найглибшого філософського вивчення, у довідковій літературі донедавна цей термін мав переважно літературне витлумачення. У словнику С. Ожегова діалог визначається як «розмова між двома або декількома особами» [100, с. 151]. І у «Словнику англійської мови Вебстера» [176] діалог характеризується так само, щоправда, при цьому до наведеного визначення додається тлумачення діалогу як обміну ідеями або точками зору зі специфічного предмета з метою досягнення розуміння.

«Словник іноземних слів» протягом 60–80-х рр. вказує тільки прямі значення терміну «діалог»: 1) «розмова між двома чи декількома особами; основна форма мовної організації драматичного твору»; 2) «літературний твір, написаний у формі діалогу» [132, с. 116]. Переносне значення, додане до згаданих двох, з'являється лише в 1993 р. у «Сучасному словнику іноземних слів»: «переговори, вільний обмін думками між двома сторонами, країнами» [133, с. 108].

Вочевидь, що з 90-х років ХХ століття словники, довідники й енциклопедії визначають діалог ширше, з урахуванням діалогічної теорії М. Бахтіна і його послідовників. У лінгвістичному енциклопедичному словнику діалог визначається як «форма мови, що складається в обміні висловленнями-репліками, на мовний склад яких впливає безпосереднє сприйняття, що активізує роль адресата в мовній діяльності адресанта. Для діалогічної мови типовою є змістовний (питання/відповідь, згода/заперечення) і конструктивний зв'язок реплік» [75, с. 135]. Таке визначення включає не тільки наявність адресата й адресанта, формальну

і змістовну єдність реплік, але і відображає процес формування мовного складу висловлення адресанта під впливом адресата. У «Новітньому філософському словнику» (Мінськ, 1999) діалог розуміється як «... інформативна й екзистенціальна взаємодія між сторонами, за допомогою якої відбувається розуміння» [98, с. 229].

Філософський енциклопедичний словник дає наступне визначення діалогу: «діалог — в античній філософії метод знаходження істини за допомогою певних питань і методичного знаходження на них відповідей (Сократ, Платон). У сучасній філософії діалог є універсальна форма відношення Я-Ти як спосіб дослідження сутності людини та визначення її реального призначення у житті» [155, с. 161]. Цікаво, що статті «діалог» немає у «Новій філософській енциклопедії» [97]. У «Енциклопедії епістемології та філософії науки» наведено таке визначення діалогу: «діалог (від грецьк. *dialogos* — розмова, бесіда; буквально — мова через) — мовне спілкування між двома або більше особами» [171, с.189].

У системі філософських понять і категорій поняття діалогу взаємопов'язане з низкою інших понять. Зокрема, поняттями монологу, полілогу, дискурсу, дискусії, диспуту, інтерсуб'єктивності, спілкування, комунікації тощо.

Поняття дискурсу займає особливе місце в сучасних дослідженнях діалогу. Багато в чому це пов'язано з постмодерністськими орієнтаціями, зокрема: відмовлення від поділу культур на розвинені і нерозвинені, прогресивні і архаїчні, цивілізовані і нецивілізовані, тому що кожна культура повинна оцінюватися в системі координат, властивих їй самій, а не абстрактної зовнішньої моделі, що претендує на істину в останній інстанції; відмова від істини, що породила плюралізм, що стала реальною і загальноновизнаною ознакою соціального життя. Зміна цінностей практично не залишає місце монологу в сучасній соціальній комунікації, а діалог стає цікавим для дослідження саме як форма дискурсу.

У «Філософському енциклопедичному словнику» дискурс (від лат. *discursus* — бесіда, розмова) визначається як «1) дискурс в логіці — це міркування, тобто послідовність логічних ланок, кожна з яких залежить від попередньої і зумовлює наступну;

2) дискурс у новоєвропейській метафізиці — це вид пізнання, опосередкованого універсумом апіорних форм чуттєвості і розуму. Дискурс тут протиставляється інтелектуальній інтуїції, тобто безпосередньому осягненню істини за допомогою розуму; 3) дискурс у сучасній філософії — це «розмова», «бесіда», «мовне спілкування», «мовленнєва практика» будь-якої спільноти, яка опосередкована універсумом лінгвістичних знаків, соціальних інститутів, культурних символів» [152, с. 156].

Проте поняття дискурсу в сучасній філософії має декілька витлумачень та відповідно експлікується в межах конкретної філософської системи. Співвідношення цих понять відкриває нові аспекти у вивченні комунікативних зв'язків. І діалог, і дискурс являють собою різновид будь-якого комунікативного акту. За своїм змістом термін «діалог» близький терміну «дискурс», але традиції вживання цих термінів різні. Змістовно важливими відмінностями між ними є те, що «діалог» більшою мірою підкреслює інтерактивний характер використання мови, тоді як термін «дискурс» використовується для відображення включення спілкування у соціальний контекст. У цьому зв'язку, Т. Ф. Плеханова відзначає, що «діалог — це дискурсивна форма мовної взаємодії, а дискурс — це мова, чи текст, поміщений у ситуацію діалогу, як би повернутий до життя, що знаходить реального автора і реального читача в конкретній ситуації їхньої діалогічної зустрічі як суб'єктів» [108, с. 47].

Слушним є визначення дискурсу у вузькому та широкому значенні, яке дає Н. Колотілова: «дискурс у вузькому значенні є процесом легітимації визначених думок, що у такий спосіб перетворюються в норми. Дискурс у широкому сенсі являє собою процес спілкування, у якому міркування суб'єктів претендують на інтерсуб'єктивну значимість. Діалог займає проміжну позицію між цими поняттями, адже діалог — це різновид дискурсу в широкому значенні, а дискурс у вузькому значенні є діалогом, але не вичерпує останній цілком» [59, с. 16]. А. А. Т. Ішмуратов відзначає, що «дискурс ... конститує соціум, як спосіб обґрунтування соціальних норм, особливо етичних, юридичних... і є ідеалом вільної комунікації, де учасники є рівними» [52, с. 10]. Беручи до уваги подібність дискурсу з іншими формами комунікативного акту, не тільки діалогу, але і монологу, тексту, бесіди, деякі

дослідники проблеми дискурсу пропонують вважати це поняття родовим для цілої групи родинних термінів. Інші ж, навпаки, вважають, що поняття дискурсу має більш вузьке визначення. Наприклад, текст — це загальне поняття, а дискурс — його приватний різновид, тому що текст не завжди являє собою зв'язану мову, а для дискурсу — це обов'язкова умова. Наразі в наукових джерелах єдине визначення терміна «дискурс» відсутнє.

Як зазначає О. П. Чорба, дискурс розуміють: як будь-яку філософську чи наукову концепцію, звернену до читача чи слухача; як деяку парадигму бачення світу, властивого окремій особистості, групі, соціуму; як закріплений у мові спосіб упорядкованої картини світу; як найважливішу форму соціальної активності людини; як будь-який конкретний спосіб міркувати і вести справу; як систему обмеження, що накладається на зміст, жанр, структуру, мову тексту його автором; як вербалізацію тих чи інших, наприклад, політичних, установок; як використання мови для вираження стійких психоідеологічних установок; як деяку специфічну мовну спільність; як цілісний, закінчений текст усної чи письмової мови; як комунікативний акт і соціальний діалог [161].

Отже, наведені визначення підводять до розуміння дискурсу як сукупності ідей, доведень, аргументів і символів, які використовуються у практиці соціальним суб'єктом. Причому діалогічний аспект є домінантною характеристикою дискурсу, тому що дискурс спрямований на уточнення змістів і вироблення загальної позиції, думки, оцінки, норми.

Дискусія (розгляд, дослідження) — «форма наукового дослідження у вигляді колективного обговорення будь-якого питання, в результаті якого виявляються та формулюються нові проблеми і задачі, проводиться доведення чи спростування тез, які висуваються, виробляються програми досліджень, пропонуються нові підходи, досягаються угоди про термінологію, висуваються альтернативні сценарії та відбираються рішення. Дискусію відрізняють від простої суперечки, яка передбачає наявність різних поглядів і думок, проте сама не передбачає досягнення конструктивного результату» [171, с. 204].

Дискусії є важливими формами комунікацій, у яких взаємодіють вчені. Безпосередні інтелектуальні контакти вимагають

в учасників дискусії розвиненого особливого комплексу комунікативних здібностей, таких як толерантність, сприйняття іншого стилю мислення й мови, здатність відсторонюватися від будь-якої, в тому числі й від власної, точки зору тощо. Проте переконання опонентів та досягнення згоди є лише одним з можливих результатів дискусії, навіть не завжди реалізованим. Дискусія може приводити до утворення груп однодумців або ж до конфронтації чи поляризації сил, залучення до дискусії сторонніх сил і таке інше. Існує та розроблена множина методик організації дискусії як, наприклад, модель диспуту: диспут — публічна суперечка на наукову або суспільно важливу тему. Наприклад, модель конфронтаційного диспуту реалізується на публічних наукових захистах з чітким поділом у обговоренні точки зору на прибічників (протагоністів) та противників (антагоністів) з метою досягнення аргументованого вибору позиції в результаті критичної процедури, яка регулюється за певними правилами або за узгодженням [101, с.167].

Комунікація (від лат. *communicatio* — повідомлення, зв'язок, спілкування) у широкому сенсі — це термін, що окреслює людську взаємодію. У сучасній філософії використовується передусім як ознака конструктивної взаємодії особистостей, соціальних груп, націй та етносів, яка розгортається на основі толерантності й порозуміння [155, с. 291]. Комунікація — це значеннєвий та ідеально-змістовний аспект соціальної взаємодії, тому і дії, свідомо орієнтовані на значеннєве сприйняття, називають комунікативними. Основна функція комунікації — досягнення соціальної спільності при збереженні індивідуальності кожного її елемента.

Структура найпростішої комунікації включає: як мінімум двох учасників, які володіють нормами деякої семіотичної системи, наприклад, мови; ситуацію (або ситуації), які вони прагнуть осмислити й зрозуміти; тексти, що виражають зміст ситуації в мові або елементах даної семіотичної системи; мотиви й цілі, що роблять тексти спрямованими, тобто такими, що спонукають суб'єктів звертатися один до одного; процес матеріальної передачі текстів. Наприклад, комунікація у К. Ясперса постає метою й завданням філософії, а міра комунікативності — критерієм оцінки й вибору тієї або іншої філософської системи [99, с. 322].

Як передача або обмін інформацією, комунікація може бути вербальною чи невербальною, навмисною чи ненавмисною. Монолог і діалог визначають як два види комунікації. У монологі говорить один, а інші слухають, у діалозі «правом голосу» володіють усі. Іноді до монологу й діалогу додають полілог, проте це питання залишається дискусійним. Діалог двох осіб називається діалогом, діалог багатьох (трьох, чотирьох і в тому числі й дискурс) — полілогом. Багато дослідників підтримують точку зору, яку висловлює відомий дослідник діалогу Г. Д. Левін, що розподіл форм комунікації на монологи й діалоги є повним і не перехресним. Діалог може вестися між будь-якою кількістю учасників, не є ним лише розмова із самим собою [72].

Спілкування — це поняття, яке описує взаємодію між людьми (суб'єкт-суб'єктне відношення) і характеризує базову потребу людини — бути включеною в соціум і культуру. Іноді термін «спілкування» використовується для характеристики взаємодій між різними соціокультурними системами (наприклад, міжнаціональне спілкування). На відміну від комунікації, спілкування припускає не тільки інформаційний, але й індивідуально-екзистенціальний зв'язок між людьми, який забезпечує нелінійний рух інформаційних потоків у системі спілкування і зростання значимої для особистості інформації, що конституює членів спілкування як спільність. Фундаментальна відмінність спілкування та передачі повідомлень виявляється в розходженні властивих їм способів адекватної самореалізації: структура повідомлення монологічна, а структура спілкування — діалогічна. Спілкування існує як складний багатоплановий процес встановлення і розвитку контактів між людьми, який породжується потребами спільної діяльності і який включає в себе обмін інформацією, розробку єдиної стратегії взаємодії, сприйняття і розуміння іншої людини.

М. Бубер називав спілкування людей «діалогічним життям». Виявлена М. Бахтіним структура діалогу в його відмінності від монологічного висловлення відноситься не тільки до словесної форми спілкування. Діалог припускає унікальність кожного партнера і їхню принципову рівність один одному, розходження й оригінальність їхніх точок зору, орієнтацію кожного на розуміння й на активну інтерпретацію його точки зору партнером,

очікування відповіді та її наперед захоплення у власному висловлюванні, взаємну доповнюваність позицій учасників спілкування, співвіднесення яких і є метою діалогу [99, с. 480]. У відносинах спілкування суттєвою ознакою є ставлення партнерів один до одного як до суб'єктів. Також людина включена у процес спілкування зі світом загалом, текстами і цінностями культури тощо. Водночас не всі міжлюдські стосунки можна визначити як спілкування, а тільки такі, що ґрунтуються на взаємному визнанні суб'єктивності, а так набувають характеру самоцілі, формують внутрішню духовну спільність учасників [155, с. 603].

А.Ішмуратов виділяє три аспекти спілкування: суб'єктивність; реальність; нормативність. Під суб'єктивністю він розуміє самовираження Я в дії, дія визначається ментальністю Я, його внутрішнім світом, навіть за умов загрози. Для прикладу дослідник протиставляє дії Джордано Бруно і Галілео Галілея. Першого, «впертого» — спалили, другий — зрікся. Я у спілкуванні з Ти репрезентує лише значущі для цього спілкування інтереси (лікареві розповідають саме про хворобу). Суб'єктивність — це вільне вираження Я-образу з орієнтацією на Я-концепцією і Я-статус, що збігається з трьома аспектами соціальної дії. Суб'єктивність спілкування — це спосіб репрезентації себе. Я може репрезентувати себе всупереч своєму внутрішньому стану приховати свої справжні емоції. Суб'єктивність пов'язана з принципом свободи (вираження Я) [51, с. 15–16].

Спілкування Я-Ти не може відбуватися, якщо не має особливої комунікативної «реальності». Ти для Я є безпосередньою реальністю; Я контролює з Ти фон спілкування, який складається із взаємних усвідомлень того, що Я вважає за реальне, що Ти вважає за реальне, з чим Я і Ти згодні. Наприклад, Я і Ти обговорюють проблему, як літають відьми: на помелі чи у ступі. Припустимо, що вони міфологи і для них відьма є реальністю у певному розумінні (у смисловій структурі міфу). Тоді уточнення їхньої загальної «реальності» може звестись, наприклад, до згоди, що у фольклорі одних народів відьми літають на помелі, а у інших народів — у ступі. Таким чином їхня реальність зафіксована у їхній згоді одного з одним» [51, с. 16]. Такий підхід розглядає комунікацію не як примусове спілкування, а як необхідне для обопільної реалізації цілей. Звичайно, розглядати спілкування

тільки як діалог, дискусію було б дуже вузько. Таке спілкування називатиметься дискурсом, головна мета якого справити вплив на переконання учасника шляхом слів, жестів, вчинків.

Щодо нормативності, то вона означає, по-перше, що будь-яке спілкування є соціальним. По-друге, що інтерпретація кожної дії у спілкуванні можлива за допомогою термінів і певних соціальних норм. Ці норми сприймаються Я і Ти як справедливі і що Вони (Я і Ти) чинять справедливо в очах суспільства. Нормативність означає те, що Я і Ти виражають себе і апелюють до спільної реальності і що існує немов би третейський суддя який стежить за виконанням норм, яких мають дотримуватись Ти і Я, навіть якщо це їм не вигідно. Нормативний аспект пов'язаний із виправданням поведінки Я (Ти) з точки зору соціуму. Ці виправдання можуть бути етичними, правовими тощо [51, с. 17].

У спілкуванні кожен з його учасників звертається до свого партнера як суб'єкта — єдиного і неповторного співрозмовника, будь-який акт спілкування передбачає хоча б двох партнерів, які мають певний комунікативний статус. Часто в науковій літературі поняття «спілкування» ототожнюють з поняттями «комунікація» і «діалог», вони досить відмінні з точки зору морально-етичного змісту. Перша відмінність між комунікацією і спілкуванням полягає в тому, що комунікація у вузькому розумінні слова — це інформаційний процес (передача повідомлення), а спілкування здатне набувати практично-матеріального, практично-духовного і, насамперед, — цілісного людського характеру. Друга відмінність пов'язана з першою. Комунікація має спрямований характер (передання повідомлення) і не передбачає взаємодії суб'єктів. Вона може означати інформаційний зв'язок суб'єкта — передавача з будь-ким — людиною, твариною, машиною, хто приймає цю інформацію. Якщо комунікативне повідомлення імперсональне, то в спілкуванні кожен з його учасників звертається до свого партнера як суб'єкта — єдиного і неповторного співрозмовника. Саме спілкування здатне поєднувати людей у реальну спільність на відміну від комунікації.

В європейській культурі мистецтво спілкування полягає не стільки у тому, щоб зберегти свій статус, скільки в умілому і розумному пристосуванні його до ситуації, яка виникає і навіть

оцінюється не стільки вмінням дотримуватись правил, а вмінням при необхідності порушувати їх. Надзвичайно зростає роль особистості. Використання потенціалу культури спілкування потребує врахування психологічних особливостей суб'єктів взаємодії, їх сильних і слабких якостей, правильної побудови комунікативної тактики, вмілого застосування комунікативних прийомів та інструментів. Коли суб'єкти соціальної взаємодії виходять за межі формально-рольового, наукового спілкування, тобто коли вони прагнуть спілкуватися на більш глибокому рівні, тоді їхня взаємна зацікавленість змушує враховувати особистісні риси характеру співрозмовника, що є важливим компонентом комунікативної компетенції.

Комунікативна культура особистості та середовище її функціонування детермінують індивідуальний стиль спілкування, під яким розуміють стійку модель комунікативної поведінки, яка опосередкована індивідуальними особливостями, характером діяльності людини. Стиль спілкування — це своєрідний загальний підхід до побудови взаємовідносин з партнерами і залежить від особливостей психології особистості, а саме — емоційності, стриманості, відкритості, майстерності, життєвого досвіду тощо. Стиль комунікативної поведінки чи поєднання різних стилів у спілкуванні свідчать про рівень соціальної адаптації, моральної культури людини.

В аналізі процесів комунікації та спілкування відіграють важливе значення також поняття конфлікту і консенсусу. Конфлікт (від. лат. — зіткнення) у соціальній теорії — зіткнення інтересів, мотивів, тенденцій, суб'єктів суспільного життя [155, с. 299]. Консенсус (лат. — згода, однастайність) — поняття практичної філософії, яке на відміну від конфлікту передбачає досягнення балансу інтересів у суспільстві на ґрунті всезагального порозуміння щодо основних цінностей та етичних норм. Консенсус є фундаментальним поняттям комунікативної філософії (К.-О. Апель, Ю. Габермас та ін.) [155, с. 296].

Феноменологічна традиція філософії ХХ сторіччя розвиває поняття діалогу як універсальна форма відношення «Я-Ти», як способу дослідження сутності людини. Власне сучасне поняття діалогу набуло феноменологічного виміру і пов'язується з поняттям інтерсуб'єктивності, що означає спільну об'єктивну

основу досвіду різних суб'єктів, незалежно від їх особистісних властивостей та ситуацій здобуття цього досвіду. У феноменології Е. Гуссерля інтерсуб'єктивність досліджується через розкриття імпліцитних та експліцитних інтенціональностей, коли трансцендентальне Я засвідчується в існуванні інших та їх досвіді, та дозволяє описати умови можливості смислових зв'язків між індивідами як духовними монадами. Універсальною інтерсуб'єктивністю є людство [26, с. 163].

Інтерсуб'єктивність є особливою спільністю суб'єктів, що пізнають, умова взаємодії й передачі знання (або значимості досвіду пізнання) одного для іншого. Слід зазначити, що до ХХ сторіччя гарантією вірогідності пізнання виступала універсальна структура суб'єкта, що пізнає. За Е. Гуссерлем, кожний суб'єкт, рефлексуючи, шикує світ специфічно, цей світ є досвід суб'єкта, який залежить лише від його пізнання. Отже, вирішення можливо через проблему взаємин суб'єктів, зокрема, Я та Іншого. Е. Гуссерль знаходить, що Я природно вибудовує в собі Інших і складає інтерсуб'єктивну спільність — спільність (гіпотетичних) суб'єктів, кожний з яких має світ у своєму досвіді, та в силу цього, світ може розглядатися як об'єктивно суцільний, тобто як підстава індивідуального досвіду Я. У той самий час в інтерсуб'єктивності Я фіксує своєрідність свого досвіду у відношенні інших можливих досвідів. На основі інтерсуб'єктивного співтовариства формується інтенціональна спільність, що характеризується спрямованістю на обрій можливостей розуміння й нескінченний простір співтовариства (по суті — перетворення ідеалу істинного людства) [99, с. 272].

Інтерсуб'єктивність — це структура суб'єкта, яка відповідає факту індивідуальної множинності суб'єктів і стає основою їх спільності і комунікації: саме завдяки їй трансцендентальне

Я впевнюється в існуванні Іншого. Інтерсуб'єктивність поширюється не тільки на відношення між людьми, але й на всі відношення взагалі. Тому, як зауважує В. Хьосле, у філософії інтерсуб'єктивності вихідними мають стати метакатегорії Я і Ти, відповідно об'єктивність і суб'єктивність та інтерсуб'єктивність.

Один із фундаторів філософії інтерсуб'єктивності, американський філософ Д. Девідсон, розглядав цю проблему під кутом зору лінгвістичної інтерсуб'єктивності. А. Шюц намагався пояс-

нити її суть так: «Один і той самий об'єкт має різні значення для мене й для будь-якої іншої людини. Справа в тому, що, по-перше, я сприймаю об'єкт «тут», а інший — «там», тобто ми бачимо під різними кутами зору; по-друге, «ситуація», у якій я сприймаю об'єкт, відрізняється від «ситуації» іншої людини» [43, с. 125].

А. Шюц мав на увазі насамперед «біографічну детермінацію ситуації», що значить: моє бачення обумовлене моїм єдиним і неповторним життєвим досвідом. На підставі досліджень феномена комунікації А. Шюц стверджував, що світ людського індивіда — це споконвічно інтерсуб'єктивний світ культури, що мої уявлення про світ є «не тільки моя особиста справа; вони споконвічно інтерсуб'єктивні, соціалізовані» [43, с. 128].

Інтенціональність — універсальна характеристика свідомості, яка означає спрямованість свідомості на зміст своїх актів. Е. Гуссерль висловлює цю характеристику ще формулою «свідомість про». Свідомість, за Е. Гуссерлем, ніколи не буває порожньою, вона завжди на щось спрямована, тобто свідомість завжди має інтенціональний характер. На відміну від нього, Ф. Brentano застосовував інтенціональність для розрізнення психічних та фізичних феноменів. Для Ф. Brentano психічні акти завжди спрямовані на фізичні факти, чим і відрізняються від останніх, оскільки ті в свою чергу ні на що не спрямовані. На відміну від свого вчителя Е. Гуссерль вважав, що ми не можемо говорити про спрямованість актів свідомості на щось зовнішнє. Така позиція потребує наївної віри в існування світу, яка виключається в актах феноменологічної редукції. «Кожний інтенціональний акт являє собою ноєзо-ноематичну структуру, де ноєзис є сама спрямованість свідомості, а ноєма тим, на що спрямована свідомість, способом даності свідомості її змісту» [26, с. 163]. За твердженням А. Шюца й прихильників етнометодології, інтенціональність складається не тільки з низки дискретних цілей, як іноді стверджувалося, а існує в більш «мовчазних» формах «посвяченості» актора [20, с. 254].

У поширених класифікаціях діалогу на основі рівноправності його учасників виділяють два основні: справжній (діалектичний та інтерсуб'єктивний) і позірний (внутрішній, навчальний, риторичний та софістичний). Конкретні його види розрізняють залежно від мети діалогу, а внутрішній діалог специфічний тим,

що в ньому реально присутній лише один суб'єкт, а інший суб'єкт має уявний характер [58].

У більшості досліджень у структурі діалогу вирізняють три необхідні складові: раціональну, екзистенціальну та емоційно-тілесну. У процесі реалізації діалогічних відносин одна з трьох складових, не скасовуючи двох інших, з неминучістю виявляється домінуючою. І в залежності від того, яка з цих складових виявляється провідною, розглядають дві моделі діалогу — класичну і неklasичну.

У класичній моделі діалогу, яскравим прикладом якої виступають сократівські бесіди, шлях до спільного збагнення смислу пов'язується з раціонально-логічною аргументацією. Тим самим, не відмінюючи інших складових, класичний діалог акцентує раціональну складову в ситуації, коли всі учасники орієнтовані на верховенство раціональної основності.

Некласичний діалог представлений у філософському досвіді філософів-діалогістів — М. Бахтіна, М. Бубера, Ф. Розенцвейга, О. Розенштока-Хюссі. Його підґрунтям є уявлення про те, що вихідною необхідністю для реалізації діалогічних відносин є досвід істинної віри в Бога. Бог виступає трансраціональною основою і гарантом діалогічної зустрічі. Отже, некласичний діалог акцентує екзистенціальну складову, тобто коли всіма учасниками визнається першість трансраціональних основ [107]. Відомий представник діалогічної філософії Е. Левінас запропонував розглянути три типи діалогу. Інтеграціоністський, чи «позитивний», діалог — діалог, у якому точка зору одного діалогіста повністю виключає точку зору іншого. Такий діалог задовольняє лише одного учасника. Ідентифікаціоністський, чи «негативний», діалог — діалог, у якому один повністю заперечує точку зору іншого. У такому діалозі задоволення не отримує ніхто. Синтетичний, чи «символічний», діалог — діалог, в якому народжується істина, що примирює обидві точки зору [71, с. 160].

До основних функцій діалогу, з огляду на широке дослідження проблеми, можна віднести: практичну, методологічну, культурно-історичну, соціальну, комунікативну, смислоутворюючу, освітньо-виховну та ін.

Інтерес до структури, формальних моделей діалогу та їх змістовних можливостей, що відродився у 70-х роках минуло-

го сторіччя, поступово привів до формування такого напрямку логіко-методологічних досліджень, як «формальна діалектика» [131]. Однією з ідей останньої є положення, відповідно до якого структура діалогу або його різновидів (суперечки, диспуту, дискусії) представляє модель найрізноманітніших феноменів — від «внутрішнього» міркування до історії науки. Прихильники даного положення знаходять своє натхнення й ідейну основу в антикартезіанських ідеях. Відповіді на традиційні епістемологічні питання про те, як я можу знати і як мені вдається переконати самого себе, вони знаходять на шляху відповідей на питання, як можна переконати іншого.

Походження, сутність, структура й функції діалогу зумовлені його культурною укоріненістю, він зв'язує людей як суб'єктів на всіх рівнях буття людини у світі. Всі форми діалогу в силу свого культурних засад є, по суті, способом вирішення протиріч, альтернативним насильству, тому що насильство є наслідок відносин до іншого як до об'єкта, а діалог — відношення до іншого як до суб'єкта. Діалог адресований конкретному Іншому, але не з метою йому щось повідомити на відміну від монологу, а щоб реалізувати найважливішу буттєву сутність людини — здатність і потребу спілкування. При цьому діалог має на увазі повноправність співрозмовників, коли не усуваються ні власна, ні інша своєрідність, суверенність, воля, а значить, суб'єктність.

На підсумок треба зазначити, що розвиток філософії діалогу є не що інше, як спроба створення нового методу мислення. Це заклик до відмови від егоцентризму, монологізму, і перехід до відносин, заснованих на рівноправності. Монологічний погляд на світ, спрямований на себе, веде до нерозуміння, що відбувається за його межами, і як правило, знаходить вираження в агресії і прагненні домінування.

Філософські концепції діалогу ХХ сторіччя почасти спираються на сократичне поняття діалогу. Загальним для них є уявлення про діалог як про єдину адекватну форму пізнання, як про такий спосіб мислення, який дозволяє якщо не розкрити істину, то хоча б максимально наблизитися до неї. Важлива відмінність полягає в тому, що істина не розглядається як така, що передує діалогу. Істина є його результат, а діалог розглядається як основний принцип і метод породження смислів.

Розуміння сутності феномена діалогу в дослідницькій літературі є неоднозначним і багатовимірним. Співставлення поняття «діалог» з іншими поняттями та осмислення їх взаємозв'язку уможливорює розкриття сутнісної основи феномена діалогу. Через те, що поняття діалогу у більшості випадків застосовується в широкому значенні, тому в значній частині праць змістовно-сміслове наповнення понять «діалог», «дискусія», «суперечка» не розмежовується. Некоректним є зведення поняття діалогу до спілкування, «діалог» та «діалогові форми спілкування» є взаємоперехідними поняттями. Діалог є найрозвинутішою формою спілкування, яка потребує досягнення певного рівня міжсуб'єктних стосунків. Поняття «діалог» і «дискурс» не є тотожними. Змістовно важливими відмінностями між ними є те, що «діалог» більшою мірою підкреслює інтерактивний характер використання мови, тоді як термін «дискурс» використовується для відображення включення спілкування у соціальний контекст (дискурсом може виступати будь-яке мовлення спілкування, якщо воно містить у собі міркування). Оскільки дискурс спрямований на уточнення змістів і вироблення загальної позиції, думки, оцінки, норми, тому діалогічний аспект є домінантною характеристикою дискурсу.

